

Dramatická výchova a výchova osobnostní a sociální

Josef Valenta

O čem a proč?

Cílem tohoto článku je upozornit na styčné plochy a na rozdíly dvou edukačních systémů, dramatické výchovy a osobnostní a sociální výchovy. A to zejména v souvislosti s tím, že oba systémy se staly součástí právě probíhající kurikulární reformy a oba jsou obsaženy v dokumentu zvaném Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání.

Smysl tohoto článku spočívá především ve snaze ukázat, že jde o systémy, které se mohou navzájem účinně podporovat, ale současně to nejsou systémy identické. A nemá tedy cenu je neúčelně "mísit".

Dále by měl článek napomoci uvažování nad implementací dramatické výchovy (dále DV) a osobnostní a sociální výchovy (dále OSV) do školních vzdělávacích programů.

Chci nejprve objasnit pozici, z níž budu přistupovat zejména ke konceptu osobnostní a sociální výchovy.

Kde se vzala? Tu se vzala!

Pojem osobnostní a sociální výchova je jedním z pojmů, jimiž se ve světě označují různé edukační systémy zaměřené především na osobnostní a sociální rozvoj většinou ve školních podmínkách. Jeho anglická podoba zní: *personal and social education* (P. S. E). Existují ovšem i jiné názvy označující podobné systémy - např. *life management* apod. S pojmem P. S. E. se setkáme kupř. ve Velké Británii, ve Finsku, v Kanadě, v Portugalsku, ba dokonce i v Asii. Na Slovensku najdeme personální a sociální výchovu.

Koncept osobnostní a sociální výchovy k nám připutoval na samém začátku 90. let právě z národního kurikula Velké Británie. Objevil se tu český překlad materiálu, který obsahoval rozpracování principu nazvaného P. S. E. do podoby samostatného vyučovacího předmětu pro jednu konkrétní londýnskou "secondary school". Auto-

rem materiálu byl učitel této školy Steve Birch (byl v kontaktu s Domem dětí a mládeže v brněnských Lužánkách). I dnes je tento překlad dostupný v souboru britských dokumentů *Drama v anglické škole* pořízeném Evou Machkovou v roce 1992. Steve Birch navštívil Česko a působil jako lektor v kurzu pořádaném ARTAMOU a Sdružením pro tvořivou dramaturgii v Uherském Hradišti. Tam také poprvé celkem explicitně "oddefinoval" od sebe oba systémy - DV i OSV. Skupina pedagogů (Jaroslav Provazník, Jiří Bláha a další) také nabídla pedagogické veřejnosti upravený Birchův materiál jako alternativní osnovu občanské výchovy (pod názvem "Návrh alternativních osnov vyučovacího předmětu Občanská výchova" vyšel v *Tvořivé dramatice II*, 1991, č. 2-3).

Téma OSV bylo lákavé, a tak jsem v průběhu 90. let koncipoval na katedře pedagogiky pražské Filozofické fakulty náš vlastní model OSV (který se promítl i do vzniku studijní specializace "pedagogika osobnostně sociálního rozvoje" - viz webové stránky v seznamu literatury). Inspiraci poskytly zahraniční materiály; dále zkušenosti českých učitelů vědomě se zaměřujících ve svých školách různými způsoby (i skrze DV) na tematiku osobnostního a sociálního rozvoje (proběhlo i několik pracovních setkání); pedagogická a psychologická teorie zaměřená na osobnostní a aktivní sociální učení; zkušenosti z u nás dlouhodobě probíhajícího vzdělávání dospělých (tehdy se říkalo "podnikového") a též zkušenosti z vlastní praxe.

V souvislosti s prací na rámcových vzdělávacích programech se po roce 2000 o náš model OSV začal zajímat Výzkumný ústav pedagogický. V té době byla tato podoba OSV stále rozvíjena na FF UK a prakticky ověřována v rámci projektu Dokážu to? (AISIS Kladno - viz též metodická podpora OSV v seznamu literatury). Do RVP ZV byl model převzat jen

s drobnými změnami. S VÚP byly diskutovány i metodické principy OSV, o nichž bude řeč níže. Pokud jde o RVP GV, byla struktura témat - podle zadání VÚP - změněna; obsah však zůstal prakticky stejný, protože bylo třeba zachovat návaznost mezi ZV a GV. Tak se OSV stala v obou RVP tzv. průřezovým tématem. Vzhledem ke svým tematickým vazbám na další průřezová témata stojí na první pozici. Objasňovat tyto vazby však není úkolem našeho článku (viz o tom např. webové stránky v seznamu literatury).

Ve stejné době začala i anabáze směřující k začlenění DV do vzdělávací oblasti Umění a kultura. Po řadě jednání nad řadou variant modelu dramatické výchovy se umístila DV v RVP jako doplňkový vzdělávací obor.

Pro srovnání těchto dvou systémů považuji za výhodné využít to, jak jsou zakotveny právě v RVP.

Co to je, když se řekne DV, co to je, když se řekne OSV (v RVP ZV)

Doplňující vzdělávací obor Dramatická výchova není povinnou součástí základního vzdělávání. Je možné koncipovat jej jako povinný nebo povinně volitelný vzdělávací obsah. Škola se tedy rozhodne, zda DV zařadí do učebního plánu, nebo ne. Na DV se při zapracovávání do ŠVP vztahují všechna pravidla jako na jiné vzdělávací obory. Podobně jako při popisech základních vzdělávacích oborů v RVP ZV je i v případě DV zachována základní struktura textu: obsahuje jednak "očekávané výstupy" (tedy cosi jako cíle ve smyslu výsledků působení DV - změn v osobnosti žáka), jednak "učivo".

Průřezová témata (tedy i OSV) mají odlišnou strukturu, ale též obsahují přehled "učiva" v podobě jakýchsi témat. Učivo či témata jsou v popisech obou systémů shodným prvkem. Proto jim budeme věnovat vzápětí pozornost.

Pro bližší charakteristiku zde tedy nyní uvedeme učivo **dramatické výchovy**, a to bez rozlišení, zda je určeno pro první nebo druhý stupeň:

- Základní předpoklady dramatického jednání (psychosomatické dovednosti; herní dovednosti (v jevištním smyslu); sociálně komunikační dovednosti).

- Proces dramatické a inscenační tvorba (náměty a témata v dramatických situacích; typová postava; práce na postavě; konflikt jako základ dramatické situace; dramatická situace, příběh; inscenační prostředky a postupy; inscenační tvorba; komunikace s divákem).

- Recepce a reflexe dramatického umění (základní stavební prvky dramatu; základní dramatické žánry; současná dramatická umění a média; základní divadelní druhy; vybrané etapy a typy světového a českého divadla; výrazné osobnosti české a světové dramatické tvorby).

Osobnostní a sociální výchova je tzv. průřezové téma. "Průřezová témata reprezentují v RVP ZV okruhy aktuálních problémů současného světa... vytvářejí příležitosti pro individuální uplatnění žáků i pro jejich vzájemnou spolupráci a pomáhají rozvíjet osobnost žáka především v oblasti postojů a hodnot. Průřezová témata tvoří povinnou součást základního vzdělávání. Škola musí... zařadit všechna průřezová témata uvedená v RVP ZV. Všechna průřezová témata však nemusí být zastoupena v každém ročníku. Průřezová témata je možné využít jako integrativní součást vzdělávacího obsahu vyučovacího předmětu nebo v podobě samostatných předmětů, projektů, seminářů, kurzů apod.," praví se RVP ZV (na str. 90).

Tematické okruhy OSV (de facto učivo, "promítnuté" v osobnosti žáka) jsou tyto:

- Osobnostní rozvoj (rozvoj schopností poznávání; sebepoznání a sebepojetí; sebe-regulace a sebeorganizace; psychohygieny; kreativita).

- Sociální rozvoj (poznávání lidí; mezilidské vztahy; komunikace; kooperace a kompetice).

- Morální rozvoj (řešení problémů a rozhodovací dovednosti; hodnoty, postoje, praktická etika).

Již jen z těchto charakteristik a přehledů témat je patrné, že jde o dva odlišné systémy.

V čem jsou jiné a v čem se podobají?

Obě výchovy stojí za to nahlédnout z několika úhlů pohledu. Volím tyto:

- základní koncepční východisko DV / OSV;
- zaměření cílů DV / OSV;
- témata DV / OSV (ještě jednou...);

- klíčové metodické principy DV / OSV;
- pozice DV / OSV v RVP ZV a formy jejich implementace do práce školy;
- problém evaluace;
- problém "učitel/ka";
- "mísení" - problémy k řešení, negativa a pozitiva.

Základní koncepční východisko DV / OSV

DV: Z předloženého materiálu je zřejmé, že DV je jednou z *estetických výchov*. V jedné fázi prací na RVP ZV to bylo dokonce zcela zjevné i ve struktuře RVP, neboť DV byla součástí vzdělávací oblasti Umění a kultura. Vyčlenění DV mezi doplňující obory ji sice tohoto zázemí zbavilo, ale pohlédneme-li na soubor témat DV, pak je jasné, že estetickou výchovou, výchovou uměním a pro umění atd. DV zůstala.

I bez ohledu na RVP je ale jádro, *zdroj či zázemí* DV v divadelním a dramatickém umění (viz literaturu - např.: Macková; Machková; Provazník; Valenta v seznamu na konci článku). Pokud je umění reflexí světa, lidí, života prostřednictvím specifických (estetizovaných) komunikačních nástrojů, pak by to mělo platit i pro DV jako edukační variantu dramatického umění. Ostatně: některé britské zdroje definují DV jako "umění pro děti" (G. B. Siksová) nebo jako "žánr dramatu" (N. McEsslín). A umělecký rozměr této výchovy se v zahraničních materiálech často zdůrazňuje.

OSV: Je evidentní, že *zdrojem* obsahu (a tedy i cílů) OSV jsou kategorie psychologické, sociologické, etické. Tedy naopak řečeno: zdrojem není ani divadelní a dramatické umění, ani jiné umění. Zdrojem je to, z čeho se "skládá" člověk a jeho jednání s druhými. Umělecká reflexe světa tu není klíčová, umělecké komunikační prostředky také ne. Z tohoto hlediska má OSV blízko k takovým dalším systémům osobnostního rozvoje, jako jsou např. sociálně psychologický výcvik (založený na autentickém prožívání různých úkolových interakčních situací) nebo zážitková pedagogika (outdoor, fyzicky a následně i psychicky náročné skupinové aktivity v přírodě apod.).

Zaměření cílů DV / OSV

Přehled "očekávaných výstupů" v DV a "přínosu" OSV (de facto cílů) je na konci článku v příloze. S oporou o ně fekněme:

DV: Dramatická výchova směřuje k dovednostem pro:

- divadelně-dramatickou tvorbu (viz např.: "prezentuje inscenační tvar před spolužáky a na základě sebereflexe a reflexe spolužáků a učitele na něm dále pracuje")
- a recepci divadelně-dramatických aktivit (viz např.: "reflektuje s pomocí učitele svůj

zážitek z dramatického díla [divadelního, filmového, televizního, rozhlasového]).

Přitom se pozornost věnuje jak aktivítám:

- dramatické, resp. dramaturgické povahy (viz např.: "prozkoumává témata z více úhlů pohledu a pojmenovává hlavní téma a konflikt"), tak:

- divadelní, resp. hráčské povahy (viz např.: "rozlišuje herní a reálnou situaci"; nebo: "pracuje ve skupině na vytvoření menšího inscenačního tvaru a využívá přitom různých výrazových prostředků").

Jsou zde formulovány i výstupy (de facto cíle) z oblasti osobnostního a sociálního rozvoje - viz např.: "zvládá základy správného tvoření dechu, hlasu, artikulace a správného držení těla; dokáže hlasem a pohybem vyjadřovat základní emoce a rozpoznávat je v chování druhých". Avšak jejich pozice v systému DV (jak v RVP, tak v popisech DV v odborné literatuře) ukazuje, že jsou to cíle především průpravné, podpůrné, cíle směřující k vytváření podmínek pro plnění cílů typických a specifických právě jen a jen pro dramatickou výchovu.

Vidím tu však ještě jednu cílovou rovinu, jakousi "prakticko-antropologickou", o které pojednám v následujícím odstavci, v bodu DV/c.

OSV: Podle přehledu obecných cílů (přínosů) je patrné, že osobnostně a sociálně rozvojové cíle jsou zde de facto jediným vyskytujícím se typem cíle (kriteriálně se poněkud vymyká jen cílová položka týkající se prevence sociálně patologických jevů). OSV "vede k porozumění sobě samému a druhým; napomáhá k zvládnutí vlastního chování; přispívá k utváření dobrých mezilidských vztahů ve třídě i mimo ni; rozvíjí základní dovednosti dobré komunikace a k tomu příslušné vědomosti; utváří a rozvíjí základní dovednosti pro spolupráci" atd. atd.

Osobnostní a sociální rozvoj tu tedy není předpokladem pro plnění dalších (estetickových) cílů, nýbrž je - s nadsázkou řečeno - "koncovou stanicí". Či z jiného úhlu, ale de facto o tomtéž: Osobnostní a sociální rozvoj je v tomto případě obecným předpokladem pro úspěšný pohyb žáka "kdekoliv" - jak v osobním životě, tak v profesních rolích, tak třeba v divadle. Je tedy koncovou stanicí, z níž se ovšem lze rozjet všemi směry - tedy i do dramatické výchovy.

Další poznámka k cílům ještě viz níže - v části o "mísení".

Témata DV / OSV

Tématům jsme již pozornost věnovali. Přesto se ještě zastavíme u jejich struktury.

DV:

a) Témata DV jsou seskupena pod těmito názvy tematických celků:

- základní předpoklady dramatického jednání;
- proces dramatické a inscenační tvorby;
- recepce a reflexe dramatického umění.

To opět ukazuje, že klíčové učivo se týká dramatu a divadla (a to i učivo v oblasti předpokladů). Názvy obsahují de facto tři obecné základní skupiny dovedností potřebných proto, aby se člověk mohl smysluplně setkávat s tímto druhem kumštu v jeho rozmanitých variantách.

b) Povšimněme si ale ještě jedné skutečnosti. Učivem v DV jsou de facto dva typy "komodit":

- jednak dramatické umění,
- jednak žák sám, resp. skupina žáků.

Aby žák dobře zvládl učivo zvané "dramatické umění", je potřeba, aby se naučil i něco "o sobě a se sebou". Toto učení se o sobě a se sebou sice může žákovi pomoci v jakékoliv životní situaci, ale v systému DV je navázáno na další témata, která by se měla "probrat", na témata divadelně-dramatická (např. inscenační tvorba).

c) A konečně ještě jedno, výše avizované téma dramatické výchovy (současné ale jde o cílovou oblast DV). Týká se toho, "o čem" budou dramatické hry, které budeme s účastníky hrát. Myslím si, že DV by měla být jakousi "praktickou sociální a kulturní antropologií", měla by být nástrojem učení se o tom, co je život; na jakých principech je založen; co nebo kdo je člověk; jak může či nemůže ovlivnit svůj život. Myslím si, že by měla učit především tomu "rozumět životu". Analogicky k divadlu, které nás jako diváky obvykle netrénuje v konkrétních komunikačních dovednostech, ale nutí nás zamyslet se... (krom toho, že nám nabízí estetický zážitek, s nímž se "zamyšlení" kus od kusu míchá v různých poměrech).

OSV:

a) Širší tematické skupiny jsou zde také tři a jsou pojmenovány:

- osobnostní rozvoj;
- sociální rozvoj;
- morální rozvoj.

Zde je naopak patrné, že strukturace nevychází z toho, jak se člověk může vztahovat k určitému umění (či prostě k nějaké specifické reflexi života - ať už je touto reflexí věda, nebo umění). Strukturace vychází z toho, jak lze rozdělit ony zmíněné "life skills", životní dovednosti, v jejich klíčové podobě:

- jak zacházet sám se sebou?
- jak jednat s druhými lidmi?
- jak to všechno "sepnout" svorníkem hodnot a respektování práv svých, ale i práv jiných lidí a dalších živých tvorů?

Jádro strukturace tedy není ve struktuře určitého "způsobu reflexe života", ale ve struktuře "života".

b) A návazně řekněme, že v OSV vystupujeme jen s jedním typem oné "komodity": učivem je žák (skupina, situace, do nichž se žáci dostávají).

c) Od OSV očekávám, že sice též bude učit rozumět životu, ale ne až tak prostřednictvím estetizovaného a symbolického obrazu, nýbrž spíše přes otevírání, rozvoj, trénink atd. běžných osobních životních dovedností.

Klíčové metodické principy DV / OSV

Tady se dostáváme k velmi závažnému rozlišovacímu znamení obou systémů. Jsou jím metodické principy, na nichž oba systémy stojí.

DV: V souladu s literaturou naší i zahraniční zopakujeme již známé tvrzení, že metodickým jádrem či hlavním principem DV je hra v roli. Tedy mimetická hra, při níž hráč svým fyzickým, verbálním atd. jednáním vytváří fikci, tedy neskutečnou situaci, neskutečnou postavu atd. atd. Dalo by se říci - hra ve smyslu divadelního hraní, hra "na něco / někoho", hra "jako-by" či hra dramatická (ve smyslu zdivadelněné hry s dramatickým dějem).

Je to logické, neboť má-li DV zázemí v dramatu (dramatické děje) a v divadle (způsob jejich uchopení - hra ve / na fikci), pak by toto mělo být též východiskem metody DV. "Metoda umění" je tu metodou příslušné výchovy. Ostatně - bez klíčového nasazení divadelně-dramatických postupů by ani nebylo možné naplnit cíle DV. Podobně jako bez kreslení cíle výtvarné výchovy a tak podobně.

Jiné typy metod jsou v tom případě v rámci DV metodami spíše pomocnými či - jak se u nás ujal - průpravními. A průprava, jak zřejmě ze slova samého, je cosi, co připravuje pro něco jiného.

OSV: Tento systém nemá ono metodické zázemí v kumštu a jeho metodě. Má zázemí v reagování naší psychiky v různých skutečných životních situacích. Jednou je to situace, kdy si potřebuji srovnat v hlavě, zda mám rád osobu XY, nebo ne; nebo situace, kdy musím do zítřka nastudovat pěkný špalek nějakého učiva; pak zase situace, kdy si potřebuji ujasnit, co vlastně chci; jindy situace, kdy potřebuji umět relaxovat před písemnou prací; jindy situace, kdy musím asertivně hájit svá práva před spolužákem; pak zase situace, kdy mne někdo v soutěži převálcuje a já to musím ustát; nebo situace, kdy se musím rozhodnout, mezi dvěma zly atd.

Systémy osobnostně sociálního rozvoje pro tyto účely vyvinuly zejm. během 20.

století řadu technik založených na řadě rozmanitých principů. Tyto techniky vesměs nějak napodobují právě naše životní situace. Jen některé z nich se ale podobají hře v roli nebo jsou přímo hrou v roli (jsou založeny na fikci). Ostatní jsou vesměs založeny na učení nezprostředkovaném fikcí, totiž na reálných úkolových situacích, které nežijeme v "divadelních" či herních rolích, ale žijeme je autenticky. Např.: Nehrajeme na to, že "jako" stavíme ve skupině papírovou věž, nýbrž stavíme skutečnou papírovou věž se všemi komunikačními problémy, které může ve skupině tato zapletitá (obvykle to padá a padá) práce přinést. Nebo: Nehrajeme si na to, že hledáme svůj žebříček hodnot, nýbrž ho - např. formou kresebného vyjádření - opravdu hledáme. A tak podobně.

A vedle toho můžeme pro nácvik určitého typu komunikační dovednosti (např. jak čelit manipulacím) směle využít též hru v roli (optimálně v úrovních simulace a alterace).

Sumárně řečeno: OSV nemá klíčový metodický princip. Metodicky je velmi eklektická, velmi pestrá a čerpá z různých systémů (vč. DV) to, co se jí pro práci v konkrétních podmínkách právě hodí.

A přece - je tu jeden důležitý princip k samostatnému pojmenování. Je jím (v interakčních systémech a v pedagogice zkušenostního učení obvyklý) princip "reflektování" zkušenosti zažitě v cvičné nebo skutečné situaci. Reflexe má obvykle formu diskuse o nabyté zkušenosti, diskuse směřující k tomu, jak s touto zkušeností naložit (příště), diskuse prohlubující učení, které proběhlo v praktické situaci.

Reflexe ovšem patří i do metodické výbavy DV.

Ale pozor! Jsou tu ještě důležitá specifika metodiky OSV, o nichž pojednáme vzápětí, v části o formách implementace.

Pozice DV / OSV v RVP ZV a formy jejich implementace do práce školy

DV:

a) Již jsme řekli, že DV je doplňkový obor. Vřazení DV mezi obory, byť mezi doplňkové, ji lokalizuje mezi základní oblasti lidského poznání (ani ne tak vědeckého jako spíše uměleckého), jímž je třeba se učit (v případě DV volitelně). Z mého pohledu to dokonce znamená, že DV je zařazena mezi tradiční kurikulární hodnoty (být v doplňkové formě, která nás mnohé nemusí plně uspokojovat).

b) Pokud jde o implementaci, připomeňme dále, že vzdělávací obory musí škola pro praktickou realizaci transformovat do podoby vyučovacích předmětů. To

DRAMATICKÁ VÝCHOVA

1. stupeň

Očekávané výstupy - 1. období

Žák:

- > zvládá základy správného tvoření dechu, hlasu, artikulace a správného držení těla; dokáže hlasem a pohybem vyjadřovat základní emoce a rozpoznávat je v chování druhých;
- > rozlišuje herní a reálnou situaci; přijímá pravidla hry; vstupuje do jednoduchých rolí a přirozeně v nich jedná;
- > zkoumá témata a konflikty na základě vlastního jednání;
- > spolupracuje ve skupině na tvorbě jevištní situace; prezentuje ji před spolužáky; sleduje prezentace ostatních;
- > reflektuje s pomocí učitele svůj zážitek z dramatického díla (divadelního, filmového, televizního, rozhlasového).

Očekávané výstupy - 2. období

Žák:

- > propojuje somatické dovednosti a kombinuje je za účelem vyjádření vnitřních stavů a emocí vlastních i určité postavy;
- > pracuje s pravidly hry a jejich variacemi; dokáže vstoupit do role a v herní situaci přirozeně a přesvědčivě jednat;
- > rozpoznává témata konfliktů v situacích a příbězích; nahlíží na ně z pozic různých postav; zabývá se důsledky jednání postav;
- > pracuje ve skupině na vytvoření menšího inscenačního tvaru a využívá přitom různých výrazových prostředků;
- > prezentuje inscenační tvar před spolužáky a na základě sebereflexe a reflexe spolužáků a učitele na něm dále pracuje, sleduje a hodnotí prezentace svých spolužáků;
- > reflektuje svůj zážitek z dramatického díla; rozlišuje na základě vlastních zkušeností základní divadelní druhy.

2. stupeň

Očekávané výstupy

Žák:

- > uplatňuje kultivovaný mluvený a pohybový projev, dodržuje základy hlasové hygieny a správného držení těla;
- > propojuje somatické dovednosti při verbálním a neverbálním vyjádření, na příkladech doloží souvislosti mezi prožitkem a jednáním u sebe i druhých;
- > rozvíjí, variuje a opakuje herní situace (samostatně, s partnerem, ve skupině), přijímá herní pravidla a tvořivě je rozvíjí;
- > prozkoumává témata z více úhlů pohledu a pojmenovává hlavní téma a konflikt; uvědomuje si analogie mezi fiktivní situací a realitou;
- > přistupuje k dramatické a inscenační tvorbě jako ke společnému tvůrčímu procesu, ve kterém přijímá a plní své úkoly, přijímá zodpovědnost za společnou tvorbu a prezentaci jejího výsledku;
- > rozpozná ve vlastní dramatické práci i v dramatickém díle základní prvky dramatu; pozná základní dramatické a hudebně dramatické žánry a jejich hlavní znaky; kriticky hodnotí dramatická díla i současnou mediální tvorbu.

se týká i DV. V RVP se tedy dává dramatické výchově potenciální perspektiva vyučovacího předmětu.

c) DV lze ovšem implementovat do práce školy ještě dalším způsobem. Je jím využití různých metod DV ve výuce jiných předmětů ("napříč učivem"). To ovšem RVP v souladu se svým určením neřeší, to je již věc realizace konkrétní výuky konkrétním učitelem. Tak jako se v RVP neurčuje, zda mají děti v různých předmětech zpívat, neurčuje se ani, zda mají či nemají hrát např. v dějepise hry v rolích.

OSV:

a) Průřezová témata zrcadlí témata a problémy, které jsou - v řádu posledních desítek let - pro lidstvo aktuální. Avšak zatímco např. environmentální výchova nebyla před takovými 100 roky ještě systémově konstituována, kdekdo z progresivně myslících pedagogů už se oháněl (alespoň slovy) rozvojem osobnosti. OSV svými tématy překrývá i jiné části kurikula (jak vzdělávací oblasti, tak další průřezová témata). OSV v RVP tedy konkretizuje obecnou a staletí (od staré dobré řecké kalokagathie) trvající tendenci vychovávat "člověka", a ne onu "chodící encyklopedii".

Jenže kam s takovým tématem? Místo se prostě našlo mezi "průřezy". A je to v pořádku. OSV se tím stala souborem povinných témat, jichž se škola sice "zmocnit" musí, ale má k tomu poměrně velké množství různých forem.

b) Jaké formy to jsou?

1. OSV se může konat jako samostatný předmět (to nám předvedl již S. Birch).

2. OSV se nemusí konat jen jako předmět. OSV se může konat i ve formě řízené reflexe např. náhodného konfliktu mezi žáky nebo reflexe skutečného stresu před písemnou prací a nácviku reálné relaxace. Metodou OSV tedy může být i reflektující reagování na běžné situace kdykoliv a kdekoliv v životě školy (pozor, nezaměňujeme reflexi s opatřením! - bližší viz Valenta 2006).

3. Pak je tu cesta "napříč učivem" (kroskurikulární): Téměř všechny metody, které se používají ve vyučování různých předmětů, mají nějaký potenciál pro OSV. Dokonce i v případech, kdy to nejsou hry nebo ani příliš aktivizující postupy. I složitý matematický úkol, který žáci řešili jednotlivě, můžeme podrobit reflexi nejen matematické, ale i reflexi z hlediska OSV ("Jak jste kdo zareagovali v duchu na moje zadání? Co vám běželo hlavou? Jaké se dostavily pocity? Proč se nepodařilo překonat paniku?... atd.). A naopak - analogicky k uplatnění metod DV v jiných předmětech - lze některé techniky typické pro samostatnou OSV (hry) adaptovat, propojit s učivem předmě-

tu využít ve výuce třeba oné matematiky. (Toto je cesta velmi podobná využití metod DV ve výuce předmětů!)

4. Metodou OSV je nakonec i chování učitele. Takové chování, které je v souladu s požadavky tematické osnovy OSV, v níž se ovšem týká žáků. Takové chování jistě můžeme požadovat od každého učitele. Ale učitel OSV by měl být v tomto smyslu velmi integrovaný. U matematika může koneckonců být "cítěno méně rozporné", když se chová k žákům např. stroze, než by to bylo cítěno u pedagoga OSV.

Od pedagoga DV se jistě také čeká, že jeho chování bude v pořádku, ale zřejmě se od něj nečeká, že bude pořád hrát divadlo (ač jeho předmět by v někom takové úvahy mohl vzbudit...).

Zdá se, že OSV má v tomto smyslu jakoby více implementačních možností než DV. Vyplyvá z toho ovšem současně jedno značné riziko, o němž opět viz níže v části o problémech implementace do ŠVP.

Problém evaluace

DV + OSV: K tomu jen krátkou poznámku. Vypracování důkladných evaluačních systémů nás nepochybně čeká (vypracování podrobnějších, ale dostatečně pružných standardů apod. - pro OSV na nich v současné době pracuje např. Projekt Odyssea, o. p. s.). U obou oborů to bude nepochybně velmi obtížné pro jejich rozvolněnost, vysoký akcent na subjekt žáka či pro charakter rozvíjených dovedností (životní; kreativní; estetizující). Obecně stále trvá doporučení hodnotit slovně.

V RVP se k evaluaci v oblasti průřezových témat nepraví de facto vůbec nic.

Problém "učitel/ka"

Tento problém byl již naznačen. Takže opět stručně.

DV: Ne každý, kdo je "okouzlená duše", má automaticky dobré předpoklady pro výuku DV. V tomto případě bych doporučil sázet na vzdělání. Prohlédnete-li si podrobně osnovu, je zřejmé, že učitel DV by měl být vzdělán v oboru dramatického umění jak teoreticky (podle dokumentu je jeho úkolem mj. učit rozumět pojmům...), tak prakticky. Prakticky nejen v tom smyslu, že umí instruovat hru, ale též, že je schopen směřovat k jevištnímu tvaru, vnímat estetická kritéria hry žáků apod. v duchu cílů i učiva DV.

Samozřejmě platí i zde, že učitel DV by sám měl být citlivý vůči druhým lidem, měl by umět efektivně komunikovat atd.

OSV: Ideálně by mělo jít především o to, aby se učitelé ve školách dobře chovali (v sociálně psychologickém a etickém smyslu slova). Je-li (či bude-li) tomu tak,

notný kus práce v oblasti OSV je/bude hotov.

DV i OSV mohou lákat ty pedagogy, kteří mají dost co dělat sami se sebou, kteří rádi manipulují či si hrají na psychology, jimiž však zhrsta nejsou. Je na řediteli školy, aby rozlišil, koho pověří péčí o průřezové téma OSV, a koho ne. Někteří učitelé by se měli OSV obloukem vyhnout, jiným stojí za to zaplatit další vzdělání a požádat je, aby se problematice tak či onak věnovali.

A k tomu návazná poznámka. Zatímco učitelé DV mají dnes různé možnosti jak nabýt vysokoškolského vzdělání v oboru, pro OSV (s výjimkou onoho zmíněného studia na FF UK) takové vzdělání neexistuje. Nejblíže je aplikovaná sociální psychologie nebo zážitková pedagogika, blízko dramatická výchova. Naše empirické šetření ukázalo, že stávající průpravné pedagogicko-psychologické vzdělání učitelů na vysokých školách je nevybavuje příliš dobrými předpoklady pro práci s tématy OSV. Často např. v praxi v různých situacích učitelé nerozpoznají výskyt určitého jevu v chování, i když znají ze studií pojem, jímž se tento jev označuje. V tomto směru tedy budou zřejmě muset i vysoké školy a instituce pro vzdělávání učitelů respektovat

vat faktum výskytu nejen OSV, ale všech průřezových témat a reagovat na ně.

"Mísení" - jeho problémy, negativa a pozitiva

Uvedu několik typů onoho mísení DV a OSV dohromady, jejich splývání či dokonce identifikace v našich hlavách atd.

- Myslím si, že **oba obory stojí za to vnímat odděleně**.

Odděleně s tím, že víme o jejich vzájemných prolnutích. Myslím si také, že mísení obou systémů v praxi rozhodně nijak neuškodí klientům vzdělávací instituce, žákům atd. Nicméně vědomí toho, co je DV a co je OSV, by jednak mělo být součástí učitelského vzdělání, jednak může zvýšit praktickou účinnost toho či onoho systému. A "nevědomí" naopak tuto účinnost může rozmělnit. Proto - přiznávám - bych raději viděl např. místo stále se vyskytujícího názvu předmětu "osobnostní a dramatická výchova" názvy "osobnostní a sociální výchova" a "dramatická výchova" odděleně.

I z hlediska pedagogické logiky je tu drobný problém: Pojem "osobnostní" označuje spíše cíl této výchovy a pojem "dramatická" odkazuje spíše k metodě!

OSOBNOSTNÍ A SOCIÁLNÍ VÝCHOVA

Přínos průřezového tématu OSV k rozvoji žáka

V oblasti vědomostí, dovedností a schopností průřezové téma:

- vede k porozumění sobě samému a druhým;
- napomáhá k zvládnutí vlastního chování;
- přispívá k utváření dobrých mezilidských vztahů ve třídě i mimo ni;
- rozvíjí základní dovednosti dobré komunikace a k tomu příslušné vědomosti;
- utváří a rozvíjí základní dovednosti pro spolupráci;
- umožňuje získat základní sociální dovednosti pro řešení složitých situací (např. konfliktů);
- formuje studijní dovednosti;
- podporuje dovednosti a přináší vědomosti týkající se duševní hygieny.

V oblasti postojů a hodnot průřezové téma:

- pomáhá k utváření pozitivního (nezraňujícího) postoje k sobě samému a k druhým;
- vede k uvědomování si hodnoty spolupráce a pomoci;
- vede k uvědomování si hodnoty různosti lidí, názorů, přístupů k řešení problémů;
- přispívá k uvědomování mravních rozměrů různých způsobů lidského chování;
- napomáhá primární prevenci sociálně patologických jevů a škodlivých způsobů chování.

Co to může znamenat? Patrně nám spojení obou přijde docela logické. A skutečně, takové spojení možné je. Zvláštnější by nám asi připadalo označení "osobnostní a hudební výchova" nebo "osobnostně sportovní výchova". Ale i to by šlo. Otázka je, nakolik by to byla skutečně osobnostní a nakolik skutečně hudební nebo sportovní výchova nebo nakolik by to byla jen osobnostní výchova pro sportovce nebo nakolik by to byla osobnostní výchova prostřednictvím hudby či sportu.

Jenže výše jsme o OSV řekli, že její základní koncept stojí:

> na metodické pestrosti (různé metody umožňují navozovat různé druhy životní zkušenosti či využívat autentické životní zkušenosti),

> na učivu zvaném "žák".

Z toho mi vyplývá, že jen sportovní, jen hudební, jen dramatické postupy by do jisté míry zužovaly možnosti OSV. A navíc - je-li určujícím faktorem pro formulaci cíle v OSV žák, aktuální úroveň jeho sebepojetí, jeho sociálních dovedností, jeho potřeby atd., pak tedy: Co dělat s žáky, pro které nejsou metody sportovní či dramatické výchovy právě ty optimální?

A naopak: OSV nesvázaná s jinou výchovou umožní přizpůsobit metody dítěti či vzdělávajícímu se dospělému atd. Je-li třeba, použijeme dramatickou hru; je-li třeba, uděláme fyzicky náročný outdoor; je-li třeba, uděláme dotazník.

- Důležitý pro profilaci DV jako esteticko-výchovného předmětu je **poměr různých druhů cílů v rámci samotné DV**.

Když převládá uvnitř DV cíle z oblasti osobnostního a sociálního rozvoje, možná

přestává být DV tím, čím by být měla, totiž estetickou, dramatickou/divadelní výchovou. Když se naopak v OSV začne učit dovednost vstupovat do rolí a udržet se v roli (v roli v divadelním smyslu) - viz např. osnovy osobnostní výchovy na některých středních odborných školách -, pak zase přestává jít o OSV.

Povšimněte si: jen cca 1/4 témat v přehledu učiva DV v RVP se týká průprav, tedy přímého osobnostního a sociálního rozvoje. Další se týkají esteticko-výchovných úkolů.

- A co jiné metody než hra v roli v DV?

Nejrozmanitější hry všeho druhu od sociálně psychologických až po táborová balábile, což vše můžeme někdy spatřit pod křídly DV? Považuji je jen za okrajové a pomocné. Čím více jich je v DV, tím více se stává DV něčím jiným. Náзор na to může být různý. Ptal jsem se stejnou otázkou všech zde projíždějících Britů - pedagogů DV. Viděli to víceméně shodně: Metodu dramatické výchově dává divadlo a drama. Měli bychom tedy i osobnostní rozvoj vést především prostřednictvím metod typických pro DV, totiž dramatickou rolí hrou. Také si to myslím.

A naopak: Pokud by se OSV rozhodla postupovat jen cestou dramatických her, pak přestává být nutně OSV a stává se DV. Prohloubila by nepochybně estetickou výchovu, ale omezila by současně své vlastní cíle a možnosti.

Resumé: V podstatě můžeme "kdekoli užívat jakékoli postupy", ale pozor, aby se (příliš snadno) nerozměnil specifický potenciál DV nebo naopak OSV. S použitím soudobé terminologie: "hru-

blko" nemusí být špatné, ale není to ani jablko, ani hruška.

- Metody DV v jiných předmětech.

Metody DV v jiných předmětech sice nejsou na první pohled tématem přímo souvisejícím s OSV, ale přece se u nich na okamžik zastavíme. Naše empirické šetření (analýzy vyučovacích hodin a příprav) ukázalo zajímavý jev. V cílech lekcí OSV, které jsme měli možnost vidět a číst, bývá někdy uváděna jako jeden z cílů, vedle cíle v oblasti komunikace, kooperace, sebepoznání atd., také "dramatická výchova". Pedagogicky to postrádá logiku. Jednak to není vůbec formulace cíle, jednak: "dramatická výchova" (edukační systém) těžko může být cílem lekce OSV pro žáky např. 5. ročníku. Pravděpodobně to vypovídá o stále nejasném postavení DV v systému vzdělání, tedy přesněji nejasném pro někoho.

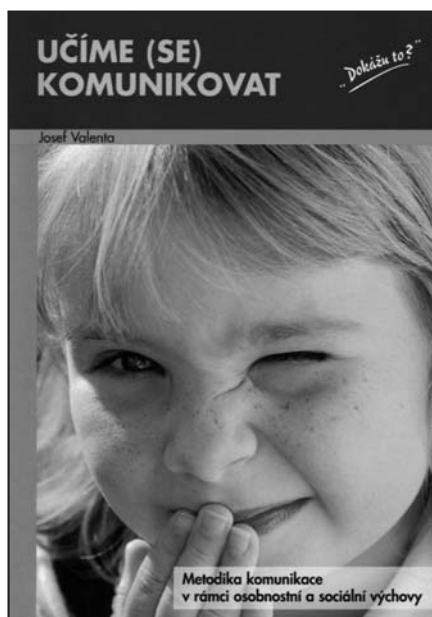
Druhý zajímavý moment: Některé přípravy avizují užití metod dramatické výchovy v lekci OSV. A tady se pak můžeme setkat (mimo jiné!) s tím, že lekce i přes toto upozornění postrádá jakoukoliv dramatickou hru. V hodině se kreslí, je tam nějaká honička, něco se vystřihne z papíru. Opět lze dedukovat, že někteří kolegové nevědí přesně, co je to dramatická hra či co je to metoda dramatické výchovy.

- Užití rolí her (metod DV) v OSV.

Předchozím tématem přecházíme k tomu, jak hlavní metodický princip DV (hru v roli) užit i v OSV. Použít bychom ji rozhodně měli! Důvody jsou minimálně tyto:

a) Hra založená na principu zdívatelnosti a na principu dramatickosti umožní zpřítomnit jakoukoliv realitu, jakoukoliv situaci, aniž by tato situace skutečně nastala. Hra v roli tedy může účinně simulovat různé životní situace, do nichž se žák může ve svém životě současném i budoucím dostat. Může je modelovat takřka v poměru 1 : 1. Na tom lze prověřovat a rozvíjet vlastní dovednosti a vědomosti pro praktické životní situace, byť ve cvičné fiktivní formě.

b) Sama hra v roli je svého druhu "behaviorální" technika. Je to jeden typ metod interakční pedagogiky, který vyžaduje, aby se žák "nějak choval". Aktivizuje se v tom případě nejen fyzická stránka osobnosti, ale i myšlení, pocity atd. Už jen tím, že vedeme žáky k jednání tohoto typu (bez ohledu na to, o čem se hraje), je učíme určitým prvkům regulace chování, vystupování před druhými atd. (OSV ovšem k témuž užívá také jiné typy metod.)

c) Jestliže - viz o tom výše - chápeme DV jako "antropologické učení o životě", pak je opět výhodná i pro OSV. V dramatické hře můžeme zažít i to, co se nám v životě pravděpodobně nestane (nebudeme králem afrického kmene v 19. století apod.), ale vždy se na dramatických (obvykle morální a hodnotová témata nesoucích!) rolových hrách můžeme naučit něco o životě obecně.

d) Užíváme-li rolové hry v OSV, pak obvykle nesledujeme příliš estetizovanost hry, nesledujeme schopnost tvořit, rozehrávat příběh, tvarovat atd. ve smyslu učiva DV. V OSV se orientujeme hlavně na praktické interakční jevy, které ve hře nastanou. A na osobní (!) reflexi hráčů ve vztahu k tomu, co se ve hře odehrálo. Užití rolové hry v OSV je většinou jakoby více "strohé", iluzivnější - realitu napodobující atd.

e) Polem podstatného dotyku mezi DV a OSV jsou pak tzv. simulace, tedy hry, kdy hrají sám sebe, jako bych byl v nějaké jiné situaci - např. já v situaci, jako bych reklamoval boty a prodáváč byl neochotný. Já budu hrát v rovině simulace, můj herní partner-prodáváč (pravděpodobně) v rovině alterace. Já budu hrát sebe, jak bych jednal, on bude hrát někoho jiného - prodáváče s atributy "neochotný, arogantní".

Resumé: OSV se bez využití her v rolích sice obejít může, ale výrazně by tím omezila své metodické možnosti. Proto je žádoucí, aby OSV hraní rolí využívala!

- Otázka typu zkušenosti nabývané při použití metod DV se nabízí opět v návaznosti na předchozí odstavec.

G. Petty ve svém *Moderním vyučování* (Petty 1996: 256) zařazuje hry v roli a simulace mezi "náhražky reality". Hrajeme-li rolovou hru, pak sice máme přímou zkušenost, ale s náhradní realitou, tedy spíše zkušenost "zprostředkovanou". Rolová hra je de facto filtrem, který nás od ztvárňované skutečnosti odděluje. V dramatické výchově můžeme dokonce hovořit též o tzv. estetické distanci čili jistém (žádoucím) odstupu hrajícího hráče od oné ztvárňované / tvořené skutečnosti. Zkušenost s tím, co je obsahem hrané situace, je sice přímá (zažívám ji), ale zprostředkovaná, filtrovaná fikcí (nejsem to já). (Přítom jsem si samozřejmě vědom, že realitu a fikci lze zaměnit či zapomenout na to, že hrají, a převést hru na skutečnost atd. atd., ale pro složitost tohoto tématu nechci se k tomu dále vyjadřovat.)

Přímou a nezprostředkovanou zkušenost v průběhu dramatické hry ovšem nabýváme s "hráčstvím" (já jako hráč, příp.

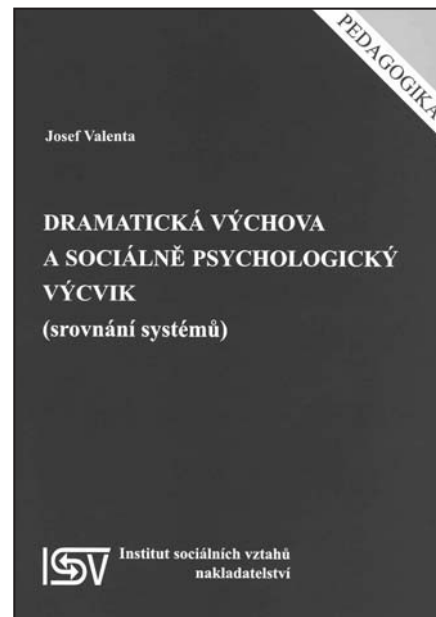
pozorovaný hráč) a s "tvořením" (já jako tvůrce). Přímou a nezprostředkovanou zkušenost mohou žáci v DV nabýt také např. při některých psychosomatických cvičeních nebo při společné skupinové přípravě nějaké dramatické hry (optimální je tuto zkušenost reflektovat!). "Uvnitř" dramatické hry je to však již zkušenost jiná.

OSV ovšem potřebuje nezbytně i metody, které poskytují situační zkušenost přímou a nezprostředkovanou. Nabízejí ji takové zdroje jako sociální výcvik nebo zážitková pedagogika se svými tréninkovými učebními situacemi. Dramatická hra má výhodu "zpřítomnění čehokoliv", ale stojí současně na ne-skutečnosti. Obojí ji ovšem kvalifikuje jako výtečný, byť rozhodně ne jediný, a důležitý prostředek i pro OSV.

- Může naopak nabídnout OSV něco dramatické výchově?

Zatím jsme hovořili o tom, jak jsou metody DV výhodné pro OSV. Může to být i naopak? Myslím, že tento vztah není oboustranně vyrovnaný. Nabídka metod ze strany DV má pro OSV velkou výhodu. Kdyby ovšem DV chtěla ve vyšší míře využívat různých metod OSV, pravděpodobně se přestane stávat dramatickou výchovou.

Metody OSV se tedy mohou uplatnit při řešení skutečných problematických situací, které v "dramaťácké" skupině vzniknou, nebo jako metody podpůrné, průpravné, spojené s psychosomatikou apod. Zajímavou nabídkou pro DV ale mohou být témata OSV (vztahy; komunikace apod.), neboť ta lze rozehrávat v nekoneč-

ných řadách improvizací a dramatických her. A lze je také chápat jako soubor kritérií pro posuzování toho, jak jednají postavy dramatu, jemuž se právě věnujeme (jak se ovládá?; jaké vyznává hodnoty?; komunikuje efektivně?).

Nicméně domnívám se, že lze dělat DV, která má vyšší akcent na osobnostní a sociální rozvoj. Přesto DV zůstává vždy předmětem estetickovýchovným. Jde tedy o to, co je vlastně naším cílem...

- Implementování OSV do ŠVP.

Závěrem ještě jedno upozornění. Při koncipování ŠVP se setkáme mj. s tím, že se průřezové téma zařazuje jakoby "všude". V ŠVP pak vidíme např. napsáno: "OSV - 4. ročník - v předmětech ČJ, VV, D, TV, HV; OSV - 5. ročník - v předmětech ČJ, Z, TV, HV..." atd.

Je evidentní, že tento nárys implementace může v praxi znamenat, že OSV sice bude všude, ale prakticky nikde. Proč na to upozorňuji? Protože se DV s tímto systémem "může svést". Znamená to, že pokud škola bude chápat OSV i DV jako identické systémy, může se stát, že i DV bude sice jaksi "nominálně" prolínat praxí celé školy, ale "reálně" tomu tak vůbec nemusí být.

POUŽITÁ LITERATURA

BIRCH, Stephen R. H.

1989 *Personal and social education. Policy, Curriculum and Planning at Hainault High School For Years 7-11*; přel. Eva Machková, P. S. E. *Personal and social*

education. Osobnostní a sociální výchova. Zaměření, osnovy a plánování v Hainault High School 7. - 11. ročník (Brno: Středisko dramatické výchovy DDM Brno, 1990)

MACKOVÁ, Silva

2005 *Dramatická výchova v Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání*; http://www.amu.cz/?c_id=3694 (přístup 1. 1. 2007)

MACHKOVÁ, Eva

1992 *Drama v anglické škole* (Praha: ARTAMA-STD)

1998 *Úvod do studia dramatické výchovy* (Praha: ARTAMA-IPOS)

2004 "Učivo dramatické výchovy neboli její obsah", *Tvořivá dramatika XV*, 2004, č. 3

PETTY, Geoffrey

1993 *Teaching Today. A Practical Guide*; přel. Štěpán Kovařík, *Moderní vyučování* (Praha: Portál, 1996)

PROVAZNÍK, Jaroslav

1999 "K některým otázkám teorie a didaktiky dramatické výchovy" in Koťátková, Soňa a kol., *Vybrané kapitoly z dramatické výchovy* (Praha: Karolinum), ss. 41 - 90

2006 "Dramatická výchova a klíčové kompetence", *Tvořivá dramatika XVII*, 2006, č. 3

RÁMCOVÝ VZDĚLÁVACÍ PROGRAM PRO GYMNAZIÁLNÍ VZDĚLÁVÁNÍ...

2004 *Rámcový vzdělávací program pro gymnaziální vzdělávání. Pilotní verze*; <http://www.vup-praha.cz/index.php?op=sections&sid=200> (přístup 1. 1. 2007)

RÁMCOVÝ VZDĚLÁVACÍ PROGRAM PRO ZÁKLADNÍ VZDĚLÁVÁNÍ...

2004 *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*; <http://www.vuppraha.cz/>

index.php?op=sections&sid=367 (přístup 1. 1. 2007)

VALENTA, Josef

2006 *Osobnostní a sociální výchova (OSV) - obecně i jako průřezové téma v Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání*; <http://pedagogika.ff.cuni.cz/pages/cze/studium/osv.php> (přístup: 1. 1. 2007)

2006 *Osobnostní a sociální výchova - průřezové téma RVP ZV*; <http://rvp.cz/clanek/287/482> (přístup 1. 1. 2007)

DALŠÍ LITERATURA

Autor článku se pokusil zde pojednávané téma v různé míře a z různých hledisek průběžně řešit v těchto textech:

VALENTA, Josef

1992 "Projasnění", *Tvořivá dramatika III*, 1992, č. 7-8

1995 "Pane, prosím vás, tady někde mají být hranice výchovné dramatiky..., nevíte, kudy to je? aneb Typ hry jako definiční prvek výchovného dramatu", *Tvořivá dramatika VI*, 1995, č. 2

1999 *Dramatická výchova a sociálně psychologický výcvik (srovnání systémů)* (Praha: ISV nakladatelství)

2003 "Jednoduché metody dramatické výchovy (hraní rolí) ve výuce různých předmětů" in Beran, Vít-Hausenblas, Ondřej-Košťálová, Hana, *Raadge učitele. Praktické rady pro výuku i Váš osobní rozvoj 3*, C 2.9. (Praha: Josef Raabe)

A dále v textech uvedených níže v rámci edice na podporu OSV - knižnice projektu Dokážu to? na podporu implementace OSV do práce škol (texty vesměs obsahují též ukázky využití hraní rolí v OSV i podrobnější charakteristiky pro OSV použitelných metod DV):

K podstatě OSV a její včlenění do práce školy:

VALENTA, Josef

2006 *Osobnostní a sociální výchova a její cesty k žákovi* (Kladno: AISIS)

K vybraným základním tématům OSV:

HERMOCHOVÁ, Soňa

2005 *Skupinová dynamika ve školní třídě* (Kladno, AISIS)

KASÍKOVÁ, Hana

2005 *Učíme (se) spolupraci spoluprací* (Kladno: AISIS)

KŘÍŽ, Petr

2005 *Kdo jsem, jaký jsem. Aktivita pro osobnostní a sociální výchovu k podpoře sebepoznání a sebepečetí* (Kladno: AISIS)

VALENTA, Josef

2005 *Učíme (se) komunikovat. Metodika komunikace v rámci osobnostní a sociální výchovy* (Kladno: AISIS)

Tematická osnova OSV, metody a techniky OSV, OSV jako samostatný předmět:

VALENTA, Josef

2000 *Učit se být. Témata a praktické metody pro osobnostní a sociální výchovu na ZŠ a SŠ* (Praha-Kladno: STROM-AISIS)

Didaktika vybraného speciálního tématu:

VALENTA, Josef

2004 *Manuál k tréninku řeči lidského těla (didaktika neverbální komunikace)* (Kladno: AISIS)

Další materiály:

BEAUFORTOVÁ, Kateřina

2004 *Umění komunikace ve škole* (Kladno: AISIS) - CD-ROM

VALENTA, Josef-KASÍKOVÁ, Hana (eds.)

2004 *Equal voice. Každý má právo být slyšen* (Kladno: AISIS) - CD-ROM